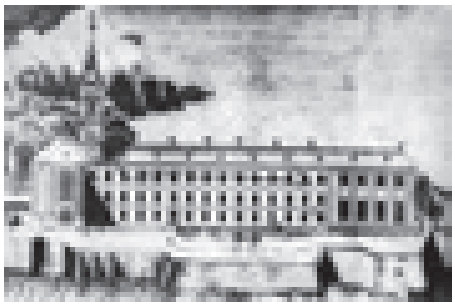

A karmeliták kolostora és Szent József temploma, 1741. Wiennerisches Diarium, 1741. 68. sz.

A Várszínház épülete a XIX. század elején, Weissenberg színezett litográfiája

SZÍNHÁZÉPÜLETEK TÖRTÉNETE

Requiem?

A Várszínház – története

Fővárosunk első állandó színházának bonyolult múltja könnyen megismerhető, ám jövőjét illetően az idei, a megnyitását követő 228. esztendőben teljes a bizonytalanság. Az egyetlen XVIII. századi hazai színházépület, mely a XXI. század második évtizede közepéig, pontosan 2014 nyaráig játszóhelyként szolgálta a magyarországi színészetet, most zárt kapukkal várja sorsáról a kormányzati döntést. S várjuk mi is, merre fordul a templomból színházzá épült várbeli ház története az elmúlt évben előterjesztett költözési, változtatási tervek nyomán.

Egy, még 2010-ben készült és 2011 tavaszán nyilvánosságra hozott[1] koncepcióvázlat tanúsága szerint, amit Potzner Ferenc és munkatársai (KÖZTI Zrt.) készítettek az I. kerületi Budavári Önkormányzat megbízásából, a középtávú vár(os)fejlesztési tervben a Várszínház mint a Palotanegyed főterén álló világörökségi épületek egyike esetleg a barokk színházbelső rekonstrukcióját követően valamiféle (befogadó- és/vagy?) múzeumszínházként, illetve reprezentatív fogadó- és rendezvénytérként kapna funkciót. Az épület 1924-ben történt bezárásakor is fölmerült már a fővárosi hivatalnokokban az épületnek – a magyar színháztörténetben betöltött szerepére tekintettel – múzeummá való átalakítása, de ez nem történt meg. S ez utóbbi koncepciónak a színházi, színháztörténeti szempontú fölülvizsgálatára tudtunkkal sosem került sor.

A Várszínháznak (késő) barokk színházzá építése eleve értelmetlennek tűnik, hiszen az épületben par excellence barokk színház sosem volt. A Kempelen-féle színházbelső és -technika a kortársi klasszicista városi-polgári színházakét követte, s már csak méreténél fogva és császári-királyi reprezentatív funkciójának hiányában sem lehetett volna udvari színház. Elsődleges feladatköréül II. József is a Budára költöztetett kormányzati hivatalokban és intézményekben működött, Pozsonyból, illetve kisebb részben Bécsből ide került német anyanyelvű tisztviselők és családjaik szórakoztatását szabta, s a működést a német nyelvű társulatok bérleti rendszere határozta meg.

1 http://epiteszforum.hu/koncepciovazlat-a-budai-varnegyed-jovojerol

A színházat 1787. október 17-én nyitotta az első előadás, *Der Mönch von Berge Carmel* címmel. Az első magyar nyelven játszott hivatásos színielőadásra 1790. október 25-én került sor e falak között, amikor a Kelemen László vezette társulat Simai Kristóf piarista szerzetes átiratában Brüll *Igazházi* című darabját adta elő az akkor éppen Budán ülésező országgyűlés tagjainak érdeklődésében bízva. A következő színház-, illetve zenetörténeti esemény emlékét a Várszínház falán a zeneszerző-zongoraművész halálának 100. évfordulója, 1927 óta őrzi tábla. A Magyarországhoz és Pest-Budához másképp is kötődött Ludwig van Beethoven 1800. május 7-én adott itt hangversenyt.

A Kelemen-társulat első, bár sikertelen próbálkozásait követően Pest-Budán a német nyelvű vándor- és bérlőtársulatok visszahódították a színpadokat, előbb csak szórványosan és rövid ideig tudtak magyar nyelvű előadásokra közönséget toborozni a direktorok (1803-ban, 1807-ben). Majd az 1833-tól a Pesti Magyar Színház 1837. augusztus 22-i megnyitásáig a Kassáról a székvárosba érkezett magyar színjátszók vehették birtokukba – jelképes bérleti díjért – a Várszínházat. Budán először 1835. február 27-én tőlük hallhatta a közönség a Bánk bán replikáit.

A Pest-Budán állandósulni kívánt magyar társulatok számára (már 1790-től fogva) a Várszínház inkább harci terep volt, mintsem otthon, a színház környezetében élő német ajkú közönség, illetve az épület elhelyezkedése, megközelítésének nehézségei okán. A Lánchíd 1849-es megnyitását megelőzően a budai oldal elérése sűrűn ütközött fizikai akadályokba a színiévad időszakában, az őszi-téli időjárási körülmények miatt. A budai-budavári városi színház szerepkörének betöltésére a főváros 1873-as egyesítését és rohamos fejlődését követő időkre már túl kicsinek és technikailag is alkalmatlannak bizonyult a Várszínház, így többnyire nem önállóan bérelték a színigazgatók, hanem valamelyik pesti játszóhellyel párhuzamosan, mintegy kiegészítéseként a kínálatnak. Feleky Miklós próbálkozott csak Blaha Lujza vezetésével létrehozott társulatával, hogy 1884-ben egy sikertelen évadon át önálló színházként működtesse. Egyébként igen gyakran, különösen az 1870-től a Buda városa által betiltott német nyelvű, s az egyidejűleg kötelezően és kizárólagosan előírt magyar nyelvű előadások időszakától, kamaraszínházként szolgált valamely nagyobb intézményünk mellett. A Várszínház volt a Nemzeti Színház (1871-től, majd 1885-től), a Népszínház (1885 után), majd a Nemzetivel közös intendatúra alatt működött Magyar Királyi Operaház (1886 után) kisebb játszóhelye, illetve a Színművészeti Akadémia előadásainak helyszíne (1886 után). 1905-ben rövid ideig a Thália Társaság (1904–1908) tartott itt előadásokat a Nemzeti Színháztól bérelve a játszóhelyet. Hevesi Sándor rendezésében mutatták be August Strindberg *Az apa* című drámáját (1905. március 12.), vagy Friedrich Hebbel *Mária Magdolna* című művét (Magyarországon először, 1905. április 12.).

Az 1918-ban felújítva újra megnyitott színház közönsége március 21-én a Nemzeti Színház előadását láthatta először, Szép Ernő alkalmi prológját követően a főigazgató, Bánffy Miklós *Az erősebb* című darabját. Ambrus Zoltán igazgató önálló programú kamaraszínházat szeretett volna kialakítani a Várban a Nemzeti mellett, ám az épület nem bizonyult alkalmasnak a XX. századi előadások létrehozására. 1919-től azután ismét bérlő társulatok játszottak a színházban.

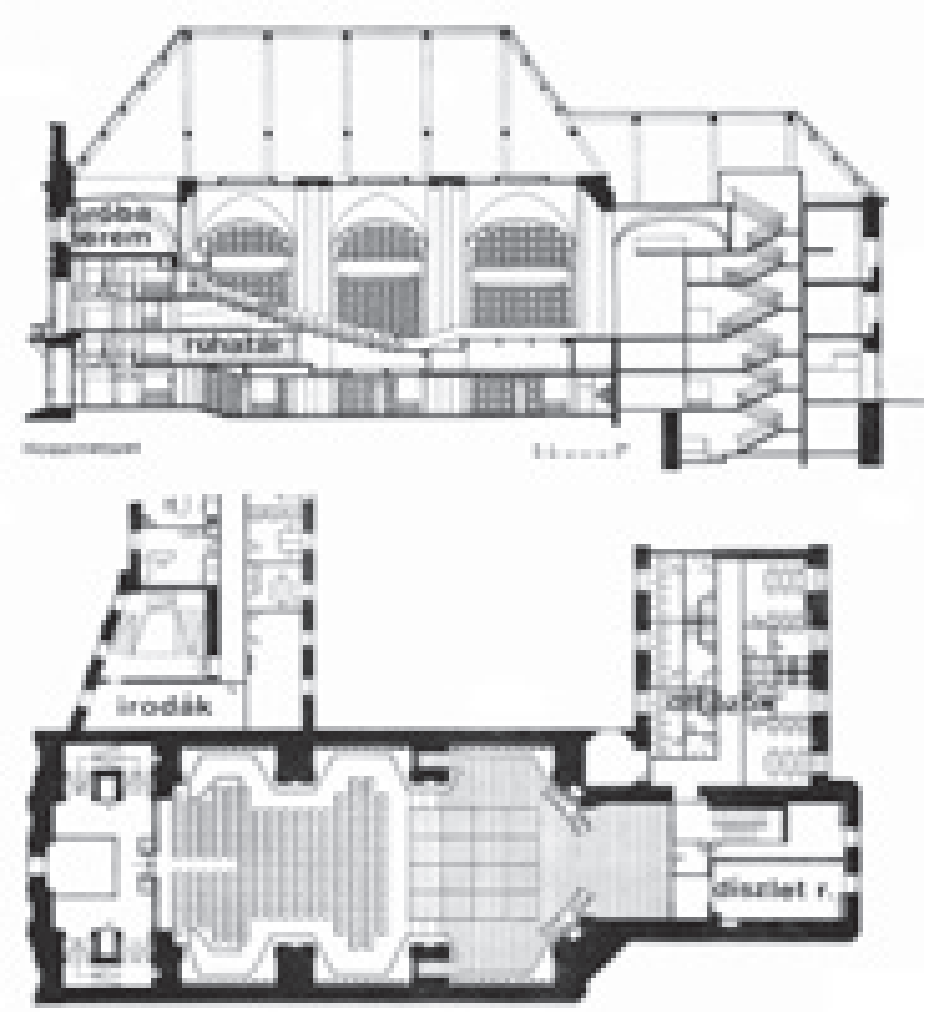

Az 1978-ban újjáépített Várszínház alaprajza és hosszmetszete

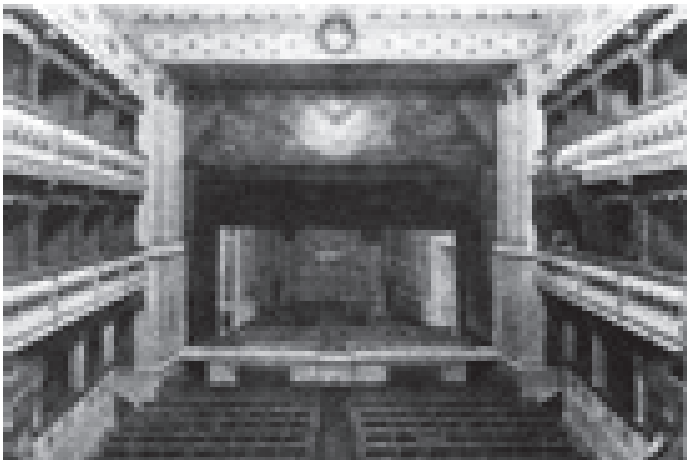

Kempelen-féle Várszínház 1884 körül

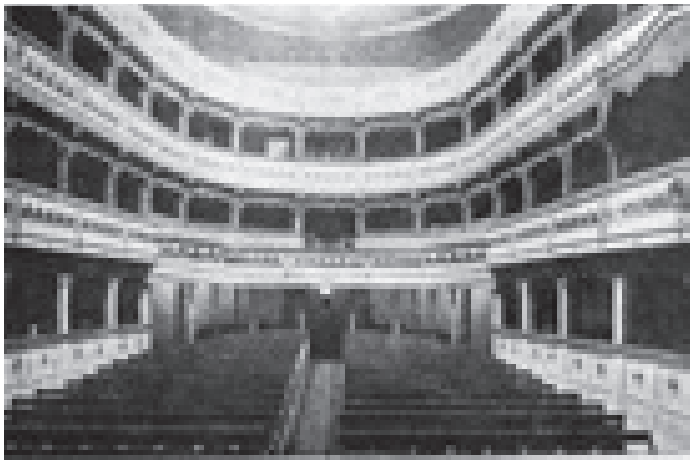

A Kempelen Színház páholysoros nézőtére

Előcsarnok

Az 1924-es baleset után bezárt épület a kiürítés, majd a háborús károk 1947-ben történt részleges helyreállítása után végül csak 1978. február 13-án nyitotta meg újra a kapuit. Ekkor a (XX. századi) Népszínház társulata vette birtokba (1982-ig) a Várszínházat, az első előadáson Hernádi Gyula *Bajcsy-Zsilinszky Endre* című darabja volt látható. 1981. november 15-én került sor a korszak egyik legizgalmasabb bemutatójára, a Balogh Elemér–Kerényi Imre szerzőpáros *Csíksomlyói passiójának* első előadására. 1982-től ismét a Nemzeti Színház társulata játszotta itt kamaraelőadásait. 2001-ben az újonnan létrehozott Nemzeti Táncszínház központja és egyik játszóhelye került a Várszínházba, ahol 2014 nyaráig működhetett.[2]

Korábban, az 1940-es évek elején fölmerült már olyan gondolat is, hogy visszaépítsék a barokk templomot az épület terébe, ám a XXI. században ennek kevés realitását látjuk, hiszen a Várnak ezen a területén egyházi funkciókra föltehetően kevés igény volna. Egy mai templombelső vagy akár -rekonstrukció pedig turistaattrakciónak is szegényes volna a historikus értékekben oly gazdag világörökségi területen. Igaz, van példa az egyházi-vallási funkció visszaállítására, bár történetileg sokkal rövidebb ideig más feladatkört betöltött épületek esetében – az 1957 és 1989 között Egyetemi Színpadként használt épületrészt, a Pesti Barnabás utcáról nyíló piarista kápolnát az állam az Eötvös Loránd Tudományegyetem használatából 1989-ben adta vissza a rendnek (még a folyamatosan oktatási célt szolgált teljes épülettömb átadása, illetve fölújítása előtt).

A Várszínház máig (tegnapig) használt épülete az 1978-ban megnyitott formájában egyébként (minden kritika mellett és ellenére is) építészetileg sem érdektelen. Az épület terébe tervezett nézőtéri plató különleges technikával készült, egy ívben, az oldalfalakra nem támaszkodva a hom-

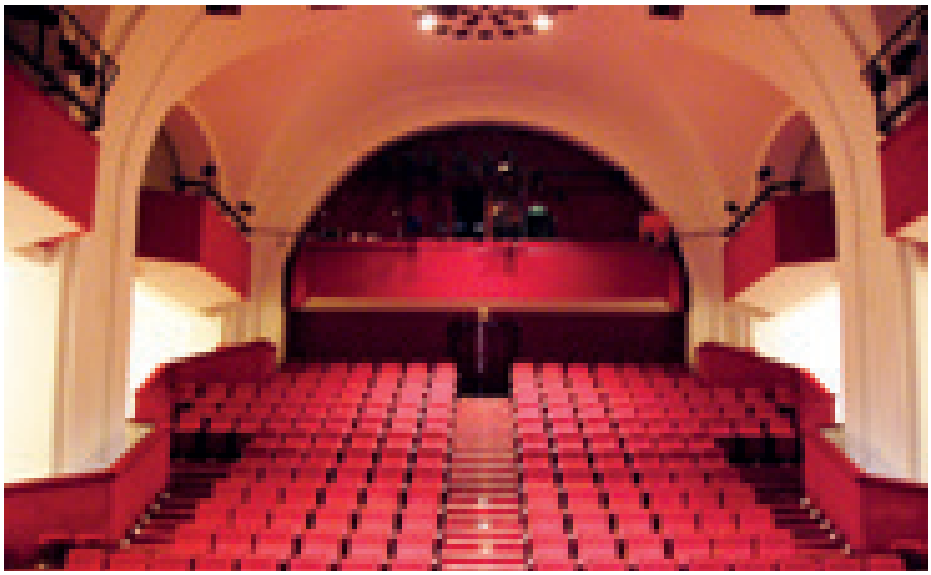

Nézőtér

lokzat belső oldalának felső részétől tart az előszínpadig, mintegy tojáshéjstatikával könnyed, de merész megoldást nyújtva a nézői látóterek lehetőség szerinti egyenrangú kialakítására.[3]

Az eredetileg szakrális-liturgikus célokat szolgált épület színházzá építésével kapcsolatos építészettörténeti áttekintést[4] azért tartjuk fontosnak, hogy a funkcióváltásból adódó következményekre, valamint a történeti összefüggésekre is fölhívjuk a figyelmet. A színjáték teréül szolgáló épületek külső adottságaikkal egyúttal térelemek, jelek és városszerkezeti pontok is. A hozzájuk és funkciójukhoz kapcsolódó infrastrukturális koncepció is hatással van a színházként való működésre, annak sikerességére és karakterére.

A karmelita kolostor és templom

A budai Várhegyen, annak is a kora középkorban még ritkán lakott déli részén – a források tanúsága szerint – a XIII. század harmadik harmadában már kolostor és templom állt. A ferencesek kaptak jogot IV. Béla királytól, és 1269–70-ben föl is építették Szent Jánosnak szentelt egyházukat. Ennek kriptájában temették el 1301-ben III. Andrást és 1309-ben a ferences Temesvári Pelbártot is.

A török uralom alatt az addigi három várbéli templomból csak egy maradt meg a keresztényeknek, a ferencesek át is költöztek az északi várba, a Mária Magdolna-templomhoz, hisz az ő templomukat a megszállók mecsetté alakították. A Basa-dzsámi pompás uralkodói imaközpont volt, ami a palotával együtt megsemmisült az 1686. évi ostrom alatt.

Lipót császár új rendeknek adott engedélyt a betelepülésre, a jezsuiták mellett ekkor érkeztek a Várba a karmeliták. Telekcserék és templomváltások után 1692 elején folyamodtak az Udvari Kamarához, hogy a Vízi-kapu mellett kezdhessék meg a kolostor és a templom építését. Válasz a terület fölmérését követően 1693 végére érkezett, amikor megkapták a kért romos területet. A templom alapkövét halasztások után 1725-ben tették le, s az épület el is készült 1736-ra, belső berendezését és a harangokat azonban csak hosszú idő elteltével tudták befejezni. Végre 1763-ban szentelték föl a karmelita rendház Szent József-templomát.

A templom egyhajós volt, boltozatát a két oldalon négy-négy pillérköteg tartotta, a szentély felé egyre szélesedő szakaszokra tagolva a teret. A hajót három dongaboltozat, míg a bejárati részt a kórus alatt, illetve a szentélyt és a sekrestyét keresztboltozatok fedték. A szentély fölött a bal oldalon emelkedett a négyszög alaprajzú barokk torony négy haranggal. A templomban a Szent Józsefnek állított főoltár mellett kilenc →

2 A Várszínház színháztörténetének részleteire nézve a korai adatokat tartalmazó zsebkönyvek és színlapok az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárában találhatók. Az intézményi működés feltételeire vonatkozó levéltári dokumentumok a Magyar Nemzeti Levéltárban és fővárosi fiókintézményében kutathatók. Ld. továbbá A Nemzeti Színház 150 éve. Szerk. Kerényi Ferenc. Budapest, 1987, Alpár Ágnes: A fővárosi kisszínházak műsora a Tháliától a felszabadulásig, 1904–1944. Magyar Színház Intézet, 1974.

3 Az 1978-as átépítés 30. évfordulójára a Színpad 2008/1. számában jelent meg Rétfalvy János és Szörényi István írása Az épület története, felújítása és az utolsó 30 év tapasztalatai címmel (5–15. o.)

4 Melynek során forrásaink voltak egyebek közt a levéltári iratokra és az ikonográfiára is hivatkozó Clauderné Vladár Margit tanulmánya, ami A Várszínház története címmel 1943-ban jelent meg a Tanulmányok Budapest múltjából X. kötetében (163–180. p.), http://epa.oszk.hu/02100/02120/00010/pdf/BPTM_TBM_10_163-176.pdf, valamint Molnár Aurél magánkiadású munkája: A Várszínház. 1978.

Színpad a később beszerelt előfüggönnyel

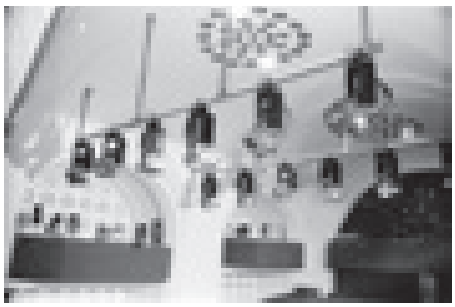

PANI motorikus fényvetők

mellékoltár is volt, a kóruson pedig egy új építésű nagy orgona helyezkedett el.

A karmelita kolostor és templom a fölszentelést követően csak rövid ideig, a rendek 1784-es fölöszlatásáig működhetett. Ekkor II. József az épületeket és a berendezéseket árverésen eladni rendelte, ideiglenesen udvari raktárakba történő elhelyezésük mellett. Így került a Szent József-oltár Sárospatakra, az orgona pedig megbontva a vízivárosi Szent Anna-templom kóruskarzatára. Az árverések nem folytatódtak azonban, s nincsen tudomásunk a teljes berendezés további sorsáról. A templom ezt követően katonai raktárként szolgált, a kolostorban pedig lakásokat alakítottak ki.

II. József 1783-as leiratával Budára helyezte át a Helytartótanácsot, az Udvari Kamarát és a Királyi Curiát. Az udvari tisztviselők és hivatalnokok Pozsonyból nagy számban érkeztek Budára, s a császár gondoskodni kívánt budai szórakozási lehetőségeikről (hisz Pozsonyból egyenesen Bécsbe jártak szabadidejükben). A Városmajorban ekkor alakították ki a közparkot és a várbeli színházra is ez után bólintott a császár.

Templomból színház

A kiürült karmelita templom színházzá alakítását már 1784-ben kérvényezte Bulla Henrik Ferenc, aki német nyelvű társulatával a budai Vörös Sün (ma Hess András tér 3. – Fortuna u. 1. – Táncsics Mihály u. 2.) és Fehér Kereszt (ma Batthyányi tér 4.) fogadók, továbbá a pesti Rondella (ma Régiposta u. 4.) bérlője volt. 1785-ben még elutasító választ kapott a Kancelláriától, illetve a későbbi Budai Népszínház (ma Clark Ádám tér, déli oldal) helyén kapott engedélyt színházépítésre. A terveket és a költségvetést Hillebrand udvari építész el is készítette, sőt, az igényelt 50 000 forint hitelezésére is megszületett az utasítás, amikor 1786-ban, budai tartózkodása idején a császár ezt visszavonta. Tuschl Sebestyén, a későbbi színházbérlő ekkor újra szóba hozta a karmelita templom átépítésének kérdését, amit a császár immár elfogadott. Gróf Niczky Kristóf helytartótanácsi elnöknek írott utasításában elrendelte, hogy a kolostor refektóriumát kaszinóvá, a templomot pedig színházzá alakítsák, s bízzák meg Kempelen Farkas udvari tanácsost a tervek és javaslatok elkészítésével. Arról is határozott egyúttal, hogy a fölmerülő költségeket az udvari költségvetésből fedezzék.

A polihisztor Kempelen által elkészített tervek és költségvetés szerint a templom és a kolostor helyiségeinek átalakítása, továbbá a színház berendezése és fölszerelése mindösszesen 28 362 forintra rúgna, s ő maga vállalta is ezért az összegért a munkálatok irányítását, e feladatkörben később Schönstein udvari tanácsos váltotta föl. A költségek végül, persze, magasabbak lettek, további 4000 forintnyi udvari és városi pénz fogyott el az építkezés során. 1787 elején, a templom szentségtelenítése után kezdték meg az átépítéseket, s őszre el is készült a színház, megkezdődhettek az előadások (az akár jelképesen is értelmezhető alaprajzi elrendezés szerint) az egykori szentély pozíciójába került színpadon.

A Várszínház homlokzati kialakítása a bécsi udvari épületek akkor divatos copf stílusát követte a korábbi íves barokk templombejárat síkbeli átépítésével, rusztikus kváderkövekből kiképzett lábazatával. A félköríves zárlatú főbejárat mellett kétoldalt két kisebb bejárat van, a kapu fölé erkélyt építettek, az oromzaton a város címere látható. A bejárat előcsarnokba nyílt, ahonnan jobbra és balra lépcsők vezettek a páholyokhoz.

A színpad mögött öltözőket, valamint kellék- és ruhatárat alakítottak ki a kolostor helyiségeiből. Az egykori kriptát a színpadi süllyedőtér foglalta el. A Várszínház első díszletkészlete 17 darabból állt, melyek legtöbbjét maga Kempelen tervezte.

A színház belső tere 9 bécsi öl (17,07 m) széles és 25 bécsi öl (47,41 m) hosszú volt. A színpad mélysége ebből 10 bécsi öl (18,97 m), szélessége elöl 6 öl (11,38 m), hátul pedig 4 öl 1 láb és 6 hüvelyk (8,06 m) volt. A földszinti nézőtér 8 öl 7 hüvelyk (15,36 m) hosszú, ovális kialakítással épült. A két oldalon 5-5 páholy állt. Az első emeleten a színpadtól balra (a rendezői jobb oldalon) helyezkedett el a királyi páholy, ahová a Sándor-palotából fedett folyosó vezetett át. Két emeleti ívben összesen 33 páholy, fölöttük a harmadik emeleten középen zárt székek, oldalt karzati ülőhelyek voltak. A nézőtér összesen 1200 fő befogadására volt alkalmas.

A nézőtér függőleges tagolását pillérek adták, a páholyok mellvédfalai sokszögűnek mutatták a teret kis ívelésükkel. A harmadik emeleten egyszerű ballusztrádsort alakítottak ki. A színpadkeret és a proszcénium (előszínpad) architektúrája egyszerű, klasszicista, aranyozott fehér lécekből a felső ív közepén a címerrel. A mennyezet szürke- és kékalapú mezőkre volt osztva, melyekben a művészetek szimbólumai jelentek meg. Középen Apolló-fej szürke alapon. A páholyívek kék színűek voltak szürkével szegve.

A következő évtizedekben sűrűn használt színház többször is fölújításra, átépítésre szorult. Először 1815-ben, gróf Ráday Pál bérlői korszakában, majd 1854-ben Buda városa finanszírozta az átépítést, 1884-ben Budapest főváros. Utóbbi alkalommal az első emeletre erkélyt építettek a páholyok helyére, s az egész színházbelsőt fehérre festették és aranyozott díszítésekkel látták el. 1917–18-ban került sor újabb fölújításra-átépítésre (miután a háborús években, 1914 és 1918 között raktározási célra vették igénybe). Ekkor neoreneszánsz motívumok kerültek a belső térbe. Új függönyöket, illetve vasfüggönyt terveztek. Az egyszerűnek mondott főfüggöny 24 láb (7,58 m) magas és 25 láb (7,90 m) széles volt. A második függönyt allegorikus képekkel dúsan díszítették, a vasfüggönyre festve pedig egy függöny volt látható vörös alapon elhintett arany virágokkal, közepén a hárfázó Apollóval. A korszerű színpadgépeket a pozsonyi Maar készítette.

A színház ezt követően 1924-ig rendeltetésszerűen működött, ekkor azonban a karzat egy része leszakadt, s a színházat a belügyi hatóság bezáratta. Ezután 1943-ban a nézőtéri és a színpadi berendezést polgármesteri határozattal, tűzveszélyre hivatkozással eltávolították, a belső tereket kibontották. Az épületegyüttes az 1945 eleji ostrom során komoly sérüléseket szenvedett, melyek után a szerkezeti helyreállításra 1947-ben került sor.

Az 1978-as átépítés tervezői (Kékesi László, Mozer Pál, Vajda Ferenc, Középülettervező Vállalat) a templom építészeti terébe a korábbi beépítés térszerkezetét megtartva építették újjá a színházat. Az adottságok miatt a színpad mérete továbbra sem tette lehetővé oldalsó vagy hátsó színpadok kialakítását, s mind az alsó-, mind a felsőgépészet tere erősen korlátozott. Ugyanakkor a színházi funkciókat betöltők mellett más kulturális tereket is kialakítottak a templom-, illetve a kolostorépületben. A bejárati szintnél alacsonyabban található a galéria, innen közelíthető meg a kolostor nyugati épületébe átnyúló büfé. A keleti szárnyban kamaraszínpadi játéktér létesült, illetve az öltözők, irodák kaptak itt helyet.

A templom-színház átépítése, más (?) funkciójú használata mindenképpen idő- és költségigényes, a különböző döntéshozatali szinteken, illetve a bonyolult tulajdoni-használati viszonyok között a leginkább problémamentes megoldás az lehetne, ha a színházat szakmailag végiggondolt koncepció megvalósítására újra használatba lehetne venni, s működését összehangolni a Vár Palotanegyedére vonatkozó fejlesztési elképzelések aktuális szakaszaival.

SIRATÓ ILDIKÓ